

13. Mytsiuk O. Zhydivstvo za doby istorychnoho perelomu (1917-1920) [Judaism in the Age of Historic Fracture (1917-1920)] (in Ukrainian). *Rozbudova natsii*. 1932. Issue № 9/10. S. 253-256.
14. Naiman O. Yevreiski partii ta obiednannia Ukrainy (1917-1925) [Jewish parties and associations of Ukraine (1917-1925)] (in Ukrainian). Kyiv, 1998. 198 s.
15. Naiman O. Uroky derzhavotvorennia: UNR i «ievreiske pytannia» [The Lessons of State-Building: UNR and the «Jewish Question»] (in Ukrainian). *Viche*. 1998. Issue № 5. S. 120-128.
16. Rafalskyi O. Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: Istoriohrafichniy narys [National Minorities of Ukraine in the XX Century: a Historiographical Sketch] (in Ukrainian). Kyiv: Polius, 2000. 447 s.
17. Ustymenko V. Etnopolitychnyi faktor v politytsi Dyrektorii UNR [Ethnopolitical factor in the policy of the UNR Directory] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 5. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. S. 207-256.
18. Ustymenko V. Mizhetnichni konflikty ta protyrichchia v Ukraini (1917-1920 rr.) [Interethnic conflicts and contradictions in Ukraine (1917-1920)] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 6. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. S. 145-186.
19. Ustymenko V. Natsionalni rukhy v Krymu v poshukakh politychnykh oriientyriv, 1917-1921 rr. (suchasna vitchyzniana istoriohrafiia) [National movements in the Crimea in search of political guidelines, 1917-1921 p. (modern domestic historiography)] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 11. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. S. 138-156.
20. Ustymenko V. Osoblyvosti sotsialnoho ta pravovoho statusu etnichnykh hrup ta yoho vplyv na mizhetnichni protyrichchia ta sotsialni konflikty [Features of the social and Legal Status of Ethnic Groups and its impact on interethnic contradictions and social conflicts] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 7. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. S. 199-220.
21. Ustymenko V. Politychni prychny etnokonfliktnykh sytuatsii [Political causes of the ethno-conflict of the situations] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 9. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. S. 203-233.
22. Shchetinina T. Polityko-pravova diialnist Tsentralnoi Rady u vyrishenni yevreiskoho pytannia v Ukraini (1917-1918 rr.) [Political and Legal Activities of the Central Rada in Solving the Jewish Question in Ukraine (1917-1918)] (in Ukrainian). *Yevreiska istoriia ta kultura v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. Materialy konferentsii 2-5 veresnia 1997 r.* T. 1. Kyiv, 1998. S. 210-215.
23. Ettinger Sh. Evreyi v Rossii v nachale revoliutsiiyi [Jews in Russia at the beginning of the Revolution] (in Russian). *Evrei v Sovetskoii Rossii (1917 – 1967)*. B. h.: Byblyoteka-Alyia, 1975. 273 s.
24. Yuzhnye Vedomosti (Simferopol). (in Russian). 1917.

УДК : 930. 2 : [94 : 801. 81]

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-12

**«ТУПИКОВА ГІЛКА УСНОЇ ІСТОРІЇ» ТА НАПИСАННЯ
«ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»
(НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

А. Г. Венгер

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
vengeralbert@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

Метою дослідження є визначення місця «тупикової гілки усної історії» та написання «Історії міст і сіл УРСР».

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності у поєднанні з історико-порівняльним, та мікроісторичним методами.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці проблеми і визначенні феномену у розвитку усної історії, як «тупикова гілка». Дослідження показало, що «тупикова гілка» з'явилася після появи звукозаписуючої техніки. Особливо активно «тупикова гілка» використалася у країнах де подібна техніка була недоступною для дослідника. Під час реалізації в УРСР масштабного історичного проекту «Історії міст і сіл УРСР» перед авторами історичних нарисів постало завдання збирати спогади місцевих жителів і перекривати ними історичні лакуни, що виникли через відсутність документальних джерел. В результаті чого під час підготовки нарисів з історії невеликих населених пунктів активно записували спогади місцевих жителів.

Висновки. У результаті проведеної роботи було встановлено, що «тупикова гілка усної історії» існувала паралельно з «прогресивною гілкою» і активно використовувалася дослідниками для (ре)конструкції минулого. Одним із наймасштабніший історичних проектів де використовувалася «тупикова гілка» стало написання «Історії міст і сіл УРСР». На прикладі Дніпропетровської області вдалося визначити, що автори історичних нарисів зверталися до усної історії лише у тих випадках коли бракувало документальних джерел. Для того, щоб «легалізувати» записані від руки спогади їх завіряли печатками сільських рад. Ключовим недоліком «тупикової гілки» є деформація спогадів, яку вони проходять під час записування на слух. Деформація відбувалася у двох напрямках тематично-сисловою та презентаційною. Тематично-сислова деформація проявлялася у висвітленні лише окремих тем: «революції 1905-1907 рр.», «збройна боротьба за владу Рад» та інше. Презентаційна деформація проявлялася у підлаштуванні текстів під радянський історичний наворот.

Ключові слова: тупикова гілка, усна історія, Дніпропетровська область.

Целью исследования является определение места «тупиковой ветви устной истории» и написание «Истории городов и сел УССР».

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности в сочетании с историко-сравнительным, и микроисторичным методами.

Научная новизна исследования заключается в постановке проблемы и определении такого феномена в развитии устной истории, как «тупиковая ветвь». Исследование показало, что «тупиковая ветвь» появилась после появления звукозаписывающей техники. Особенно активно «тупиковая ветвь» использовалась в странах, где подобная техника была недоступной для исследователя. При реализации в УССР масштабного исторического проекта «Истории городов и сел УССР» перед авторами исторических очерков встала задача собирать воспоминания местных жителей и перекрывать ими исторические лакуны,

которые возникли из-за отсутствия документальных источников. В результате чего при подготовке очерков по истории небольших населенных пунктов активно записывали воспоминания местных жителей.

Выводы. В результате проведенной работы было установлено, что «тупиковая ветвь устной истории» существовала параллельно с «прогрессивной ветвью» и активно использовалась исследователями для (ре)конструкции прошлого. Одним из масштабных исторических проектов где использовалась «тупиковая ветвь» стало написание «Истории городов и сел УССР». На примере Днепропетровской области удалось определить, что авторы исторических очерков обращались к устной истории лишь в тех случаях, когда не хватало документальных источников. Для того, чтобы «легализовать» записанные от руки воспоминания их заверяли печатями сельских советов. Ключевым недостатком «тупиковой ветви» является деформация воспоминаний, которую они проходят при записи на слух. Деформация происходила в двух направлениях тематически смысловой и презентационной. Тематически смысловая деформация проявлялась в освещении лишь отдельных тем: «революции 1905-1907 гг.», «Вооруженная борьба за власть Советов» и прочее. Презентационная деформация проявлялась интеграцию текстов под советский исторический навратив.

Ключевые слова: тупиковая ветвь, устная история, Днепропетровская область.

The aim of the research is to determine the place of the “dead end of oral history” in the writing of “The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR”

The methodological foundations of the research are the principles of historicism and objectivity in combination with historical-comparative method and microhistorical approach.

The scientific novelty of the research lies in the formulation of the problem and in definition of such a specific phenomenon in the development of oral history as its “dead end”. The research shows that the “dead end” appeared with the advent of sound recording technique. The “dead end” branch developed especially actively in those countries where recording equipment was not available to the researcher. When the large-scale historical project “The History of Cities and Villages of the USSR” was implemented in the USSR, the authors of historical essays were tasked to collect memories of local residents and to use this material to cover the historical gaps, created by the lack of documentary sources. As a result, during the preparation of essays on the history of small settlements, the memories of local residents were actively recorded.

Conclusions. As a result of the research, it was found that “the dead end of oral history” existed in parallel with the “progressive branch” and was actively used by the researchers for (re)construction of the past. One of the largest historical projects, where this “dead end” was used, was the writing of “The History of Cities and Villages of the USSR”

On the example of the Dnipropetrovsk region it was possible to determine that the authors of the historical essays turned to oral history only in cases when there was a lack of documentary sources. In order to make the handwritten memories “legal”, they were certified by the seals of the village councils. A key disadvantage of the “dead end” was the deformation of memories, which they went through when recording by ear. The deformation occurred both in thematic-semantic and presentational spheres. Thematic and semantic deformations were manifested in selective coverage of only certain topics: “revolutions of 1905-1907”, “armed struggle for Soviet power” etc. The presentation deformation can be seen in the adaptation of texts to the Soviet historical narrative

Key words: dead end, oral history, Dnipropetrovsk region

Недавнє минуле досліджують тривалий час багато істориків. Хронологічна близькість до предмета дослідження завжди створювала унікальну можливість звернутися до свідків та учасників подій. З поширенням звукозаписувальної техніки розпочинається активізація збирання усних свідчень. Для інституційного оформлення «усної історії» як окремого напрямку необхідно було дотриматися неминучих бюрократичних процедур, з-поміж яких створення наукової дефініції. У 1970-х рр. Луїз Стар визначив усну історію як «першоджерело, отримане шляхом

запису (найчастіше під час планованого інтерв'ю з аудіозаписом) усної розповіді людини, яка володіє цінною, вартою збереження інформацією, недоступною в інший спосіб. Воно (джерело) створюється спеціально з історичною метою» [5, с. 13-13]. Розмірковуючи про дефініцію усної історії, Пол Томпсон у передмові до третього видання перекладеного російською «Голос Прошлого. Устная история» зауважує, що на початку 1990-х рр. за «Новим скороченим оксфордським словником англійської мови» усна історія — це записана на магнітофон історична інформація, взята з особистих знань співрозмовника. Її використання чи інтерпретація є предметом наукового дослідження [12, с. 11]. Полу Томпсону не імponує ця дефініція, проте він вважає недоцільним дискутувати щодо цього питання. У своїй роботі він зміг наочно продемонструвати, що смислові та хронологічні межі усної історії значно ширші.

У згаданих дефініціях вказано ключову умову, за якої можлива «усна історія» — запис історичної інформації технічним засобом. Цим самим відтинається довготривала традиція вивчення минулого через особистий досвід його учасників, а сам напрям позиціонується як молодий. Зрозуміло, що поява звукозаписувальної техніки зробила переворот у збиранні свідчень сучасників, відкривши нові, досі не знані перспективи, проте, на мій погляд, слід розглядати традицію «усної історії» набагато раніше, ніж від моменту запису перших свідчень на плівку, тим паче, що на початковому етапі записів, який умовно можна назвати перехідним, аудіозапис був способом, а не метою. Саме цим можна пояснити те, що після розшифрування спогадів їх стирали і на тих самих плівках писали нові.

Я погоджуюся з поглядами Пола Томпсона: попри те, що термін «усна історія» з'явився відносно нещодавно, це не означає, що так само новим є поняття «усна історія» [12, с. 35]. Томпсон вважає, що усна історія виникла разом з історією як такою і її використовували історики до появи звукозапису. А поява аудіозаписувальної техніки є лише етапом. На моє переконання, на користь цієї тези говорить той факт, що в сучасному світі усні історики давно не «озброєні» магнітофонами чи диктофонами, як цього вимагають строгі дефініції ХХ ст., а переважно мають відеокамери, які відкрили чергові перспективи в дослідженнях, про які навіть не йшлося в «еру магнітофонів». Тому появу технічних засобів варто розглядати як якісний етап пізнання минулого через особистий досвід індивіда.

Водночас варто розуміти, що поява звукозаписувальної техніки не «озброїла» дослідників магнітофонами та диктофонами в одну мить. Як в енеоліті активно використовували камінь навіть більше ніж мідь, так само в розвитку усної історії на її технічному етапі використання магнітофонів, диктофонів було радше винятком, ніж правилом. Частина дослідників збирала спогади «дідівським» способом — записуючи свідчення від руки на слух.

Виходячи з вищесказаного, можемо говорити, що після поширення технічних пристроїв для записування голосу формуються два шляхи розвитку усної історії. Перший — прогресивний, технічний, який «розв'язує» руки досліднику, дозволяючи вести діалог з оповідачем без відволікання на нотування, використовувати різні методи інтерв'ювання, зберігати голос та образ оповідача; другий тупиковий — запис розмови на слух від руки, коли неможливо передати всю палітру емоцій, дрібних деталей оповіді, а сам дослідник під час розмови зосереджений не на бесіді, а на тому, щоб вловити слова та смисли і зафіксувати їх. Такий спосіб збирання спогадів призводив до значно більшої деформації джерел, ніж якби дослідник використовував звукозаписувальну апаратуру. У вітчизняний усноісторичний простір технічний переворот прийшов з великим запізненням. Використання старих рукописних способів фіксації спогадів тривало до початку ХХІ ст., тут можна згадати масштабний всеукраїнський проєкт зі збирання спогадів про Голодомор, що був реалізований у 2007 р. і до якого були залучені, як правило, учні шкіл, більшість спогадів записували від руки. В Україні тупикова гілка усної історії проіснувала досить довго, можливо, ще й зараз зарано говорити про її повне завершення.

У цій розвідці зупинимо свою увагу на аналізі матеріалів одного з проєктів тупикової гілки усної історії — «Спогадах старожилів», зібраних у 1960-х рр. під час написання «Історії міст і сіл Української РСР». Концепт роботи збирачів спогадів зводився до відтворення історичних сюжетів, незабезпечених документальними джерелами.

Традиції збирання усних джерел в Україні у ХХ ст.

За радянських часів фіксування спогадів учасників історичних подій професійними істориками було спорадичне, але стійка тенденція фіксації спогадів з'являється у 1920-рр., особливо це було помітно в діяльності Істпарту, у роботі Комісії з історії фабрик і заводів та під час кампанії з написання історії Дніпрогесу [6]. У 1920-х рр. у фокусі вивчення опинилася історико-революційна тематика, історія Комуністичної партії тощо. Забезпечували такі дослідження Істпарту. Дослідники збирали не лише документи, а й автобіографії учасників революційного руху, тексти мемуарного характеру, також організували вечори спогадів революціонерів. Виступи на цих вечорах стенографували. Сучасні дослідники пов'язують звернення до збирання спогадів істпартівцями із браком документальних джерел [7]. Проте це трактування не є вичерпне, адже не варто виключати й ту обставину, що Істпарту намагалися сформувати різнобічну джерельну базу й розкрити історію революції та Комуністичної партії з низової перспективи, спираючись на особистий досвід учасників подій. Адже крім «спостережних оповідей», які домінували, оповідачі досить часто ділилися власним життєвим досвідом. Збирання спогадів та проведення вечорів спогадів використовували й у діяльності Комісії з історії фабрик та заводів та під час написання історії Дніпрогесу.

У тоталітарні часи історія набула чіткої схематизації, яка фактично виключала особистий досвід і варіативність у презентації минулого, тому традиція зі збирання свідчень поступово сходить нанівець. Хоча розуміння того, що вивчення нещодавнього минулого слід здійснювати не лише за допомогою документальних джерел, постійно висіло в повітрі. Усе це приводило до того, що, формуючи окремі архівні фонди, архівісти «йшли в народ». У провінційних архівах збирали спогади тих, хто особисто бачив В. Леніна [14, ф. Р-4568], у післявоєнний час збирали спогади оstarбайтерів [14, ф. Р-2441]. На сьогодні зібрані спогади будуть маловартісними для дослідженні «ленініани» чи «остарбайтеріади», адже більшість із них насичені ідеологічними штампами та не вирізняються оригінальністю. Натомість вони є цінним джерелом у вивченні особливостей конструювання пригадування в радянські часи. Таку особливість спогадів можна пояснити дуже просто: обережність у висловлюваннях власних думок респондентів, наявність страху перед владою, особливо в оstarбайтерів. Попри це, збирання та документування свідчить про одне: антропоцентричність «проривалась» у радянську архівну справу та історіографію. У той час дослідники поза межами архівів ще не могли дозволити собі збирати спогади, це щонайменше було несерйозне заняття, а в окремих ситуаціях ще й політично небезпечне. Водночас тогочасне радянське суспільство не готове було розповідати. Пригальмовувався розвиток усної історії і відсутністю в масовому вжитку звукозаписувальних приладів. Інструментом, який застосовували радянські дослідники, тривалий час були перо, згодом ручка. Це зумовило появу значної «прірви» між розвитком усної історії на Заході та в СРСР.

Технічний переворот у вітчизняній усній історії відбувся на початку 1990-х рр. Перші помітні успіхи усної історії на вітчизняних теренах пов'язані з проектом «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-католицької церкви 1946–1989 рр.» та проектом В. Нолла «Усна історія української селянської культури 1920–30 років». Одночасно з використанням технічних засобів в усній історії в Україні більша частина вітчизняних дослідників продовжувала послуговуватися «дідівським» методом. Найбільш помітним став проект зі збирання спогадів про Голодомор (керівник — проф. Ю. А. Мицик). Попри спосіб збирання спогадів, продукт цього проекту сучасні дослідниці інтерпретують як усну історію [2], зрештою, і сам упорядник спогадів називає проведену роботу усною історією [11]. Ю. А. Мицик так говорить про польову роботу збирачів свідчень: «Слід сказати, що в переважній більшості [збирачі спогадів — А.В.] це були студенти-першокурсники, бо саме їм я читав пропедевтичні курси історії України та українознавства. Вони тільки-но переступили поріг «альма-матер», зберегли значною мірою дитячу безпосередність, старались сумлінно виконувати доручену роботу. Тут були свої «плюси» (їх було значно

більше) і «мінуси». Звичайно, досвідчений науковець, озброєний диктофоном, добре вододіючий методикою, знаннями у своїй галузі міг би здійснити опитування набагато краще...» [13, с. 8]. Варто зауважити, що спосіб збирання цих спогадів зовсім не вплинув на їхнє введення до наукового обігу. Дослідники, цитуючи ці тексти, не роблять обмовок, що це не пряма мова оповідачів, а оброблений збирачем спогадів текст [4, с. 101-107].

Отже, вітчизняна історична наука, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., для розширення джерельної бази активно зверталася до фіксації спогадів учасників тих чи тих подій. Було реалізовано окремі проєкти, які не мали системного продовження. Через брак техніки вітчизняна історіографія крокувала «тупиковим шляхом» усної історії, значно програючи західній. Навіть після того, як українські історики почали використовувати звукозаписувальну техніку, більшість дослідників, через брак та велику вартість цієї техніки, продовжувала записувати спогади від руки. В кінці 1990-х на початку 2000-х рр. українська усна історія ще прямувала «тупиковим» шляхом.

Організація написання «Історії міст і сіл УРСР»

Радянська історіографія залишила колосальний спадок, який осмислюють зараз та осмислюватимуть у майбутньому історіографи. Одним із досягнень української радянської історичної науки стала реалізація безпрецедентного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР», присвяченого 50-річчю Великого Жовтня. Для його реалізації було залучено фактично армію виконавців: працівники культури, журналісти, службовці, вчителі, колгоспники, студенти та ін [14, ф. 4540].

Автором та адептом концепції «Історії міст і сіл» виступило Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Протягом 1960–1961 рр. було обґрунтовано доцільність подібного дослідження, визначено його наукове та практичне значення, окреслено структуру видання в цілому, кожної його одиниці зокрема. Загальний обсяг роботи мав становити 26 томів, тобто кожній самостійній адміністративно-територіальній одиниці УРСР мав бути присвячений окремий том [1].

Цей проєкт розв'язував два завдання. Зараз складно стверджувати, яке з них було головне, а яке другорядне. Але у презентації проєкту на стадії написання перше завдання було політичне, оскільки основною метою його підготовки було: «... розкрити найважливіші факти великих перетворень в економічній, політичній і культурній галузях, що сталися в житті кожного міста й села району, області, республіки за 50 років Радянської влади» [14, ф. 4540, оп. 1, спр. 5, арк.1]. Про політичну важливість цієї справи свідчить і те, що рішення про початок такої роботи схвалювали на найвищому республіканському рівні: ЦК КП України та Рада міністрів УРСР. Друге завдання — історичне, про нього в анонсі проєкту майже не йшлося. Фактично історію позиціонували як інструмент, певне тягло в досягненні політичної мети. Аналізуючи цю конфігурацію з позиції сьогодення, ми можемо припустити, що така розстановка акцентів авторами проєкту була стратегічним рішенням і забезпечила підтримку на найвищому рівні. Адже жоден чиновник, який вивчав це питання, не міг його ігнорувати, оскільки ця робота мала політичне значення.

У методичних вказівках назвали основні джерела, якими дослідники мають послуговуватися: документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також *спогади, фольклорні та етнографічні матеріали* й дані топоніміки [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 5, арк. 9]. У відсотковому відношенні матеріал слід було розподіляти в такий спосіб: дореволюційна історія — одна третина, радянський період — дві третини. Для населених пунктів Західної України: дорадянський — 40–45%, а радянський — 55–65 % [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 5, арк. 16].

У чергових методичних вказівках до написання «Історії міст і сіл УРСР» у розділі «Джерела та їх використання» зазначено: «Поряд із документальними даними (з архівів та літератури) можуть бути використані (при умові перевірки вірогідності) спогади учасників революційних подій, старожилів» [10]. Отже, вкотре говорилося, що можна залучати усні спогади, але акцент було зроблено на їхній достовірності. Саме цим можна пояснити, що досить часто збирачі одночасно розпитували кілька, як правило, трьох, старожилів, у такий спосіб верифікуючи збирану інформацію.

Організація і здійснення збирання спогадів

Теоретична лабораторія збирача

Систематичне звернення до «історії знизу» відбулося після збирання та аналізу письмових джерел, що виявило інформаційні лакуни, особливо з історії сіл. Виявлені лакуни стали «головним болем» для авторів текстів, адже стосувалися вони саме тих періодів історії, яким у роботі повинно було відводитися найбільше місця: революція 1905–1907 рр., Лютнева революція, громадянська війна, колективізація та ін. Важливою проблемою, із якою стикнулися збирачі спогадів, стало обрання принципу вибірки старожилів. Збирачі розв'язали її однаково: оповідач на час описаних ним подій мав бути дорослим та проживати в тому населеному пункті, де збираються спогади. Мабуть, це була одна з умов достовірності свідчень. Зокрема, у с. Великоолександрівка Васильківського району мешкав учасник революційних подій на Чорноморському флоті Я. Я. Гетьман, проте у спогадах лише констатовано факт його проживання в цьому селі [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 1]. Спогади збирали у 1960-х рр., на той час старожили — це люди, народжені у 1870-х рр. і до початку ХХ ст.

Суспільно-політичний дискурс також впливав на методологію вибірки потенційних оповідачів, ними стали шановані жителі села чи містечка, саме їх голоси зазвучали в (ре)конструкції недавньої минувшини. Це були учасники революції (прихильники більшовиків), колишні червоноармійці, перші та передові колгоспники, перші комсомольці й комуністи та ін. Зрозуміло, що голоси борців проти радянської влади, колишніх куркулів, репресованих та ін. були не почуті.

Особливістю роботи збирачів було те, що вони застосовували метод колективного згадування. Він був цілком виправданий, адже їхньою метою було встановлення достовірних історичних фактів, підтвердженням яких могли бути свідчення кількох осіб. Унаслідок цього поза увагою залишалися особисті життєві практики оповідачів. Респондента сприймали свідком події, але зовсім не її учасником. Адже збирачів цікавило, що бачив оповідач, а не те що він відчував, якою була його особиста участь тощо. У таких спогадах міститься важлива інформація стосовно реакції на «великі історичні події» в невеликих населених пунктах. Ці усні оповіді констатують окремі незадокументовані факти з життя маленьких сіл.

Завдяки усним свідченням установлювали не лише особливості впливу «великих історичних подій» у населеному пункті, а й імена тих, кого у зв'язку з цими подіями потрібно увіковічити в «пам'яті народній». Усних свідчень кількох свідків було достатньо для встановлення й підтвердження імен місцевих революціонерів, борців із царським режимом та ін.

Особливість збирання спогадів і формат визначали самі збирачі. Через це маємо розмаїття підходів до роботи. Цікавим прикладом розуміння необхідності збирання усних свідчень та їх функціональності є матеріали, що стосується м. Апостолове. В архівній справі вміщено 12 колективних спогадів, що охоплюють період із 1905 по 1966 р. Попри те, що згадані тексти названі збирачем спогадами, насправді це свідчення, які підтверджують окремі факти. Наприклад: «Лечебные заведения до Октября в г. Апостолово были представлены одной больницей на 10 коек, в которой работал один врач и один аптекарь. Детских лечебных и дошкольных учреждений в селе до Октябрьской революции не было» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 973, арк. 2]. Або: «В 1930 г. в с. Покровское (Апостолово) был организован колхоз «Молот», председателем которого стал рабочий-двадцатитысячник Черненко Фёдор Антонович» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 973, арк. 6]. Виходячи з цих свідчень зрозуміло, що авторам нарисувати з історії Апостолова не вистачало точкової інформації, отже, опитування мало конкретний уточнювальний характер.

Відсутність спільних методичних підходів призводило до того, що збирачі на власний розсуд організовували збирання матеріалу, окрім колективного, поширеним було індивідуальне опитування. Спогади, зібрані в такий спосіб, дещо змінюють акцент порівняно з колективними, оскільки не лише констатують певні факти, а й розкривають невеликі

тематичні сюжети. У цій групі спогадів так само увага акцентується не на оповідачеві, а на подіях, свідком яких йому довелося бути. З таких спогадів так само складно зрозуміти, ким були оповідачі і з якої позиції вони оповідають. Проте, на відміну від попередньої групи, через непрямі докази можна визначити соціальний портрет оповідача. Люди говорять про роботу на поміщиків, недоступність медичної допомоги тощо, отже, переважно це сільські бідняки, які до революції жили завдяки наймитству. У таких текстах відсутня інформація щодо ставлення оповідача до подій, про які йдеться, збирач сприймає його як статиста узагальнювальних історичних фактів. Остаточний текст спогадів також обробляв збирач. Зібрана інформація слугувала опорними точками для мініроповіді, яку він komponував. Через це відсутнє унікальне мовлення оповідачів, повнота їхньої розповіді. Такий підхід не дивний, адже організаторів проєкту цікавили не самі історії, а факти, що містилися в них.

За часи свого становлення усна історія сформувала різні практики редагування та зберігання зібраних матеріалів. Одні дослідники здійснюють літературне оброблення текстів, адаптуючи їх для читання, інші стоять на тому, щоб транскрибувати тексти мовою оригіналу, зберігаючи оригінальність мовлення. Розмовляючи з однією зі збирачок спогадів про історію міст і сіл я поставив запитання, що було головним у вашій роботі? На що одержав відповідь: «Щоб гарно було написано». І насправді, ця направленість стала типовою для більшості текстів, у яких декорація, образність, гіперболізація подекуди витісняли саму історію. Наприклад, у спогадах про дореволюційне життя можна прочитати таке: «Вечорами молодь на вулиці збиралася і співала українські народні пісні про тяжку долю трудового народу, про надію на визволення і майбутнє щасливе життя» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 1-2]. Зрозуміло, що це не слова оповідача, навіть не результат редагування, а вільна інтерпретація його розповіді збирачем. Окремі збирачі намагалися підсилити тексти відвертими перебільшеннями: «Більше години люди не зводили очей з (червоного — А. В.) прапора, а потім зазвучало «Смело, товарищи, в ногу» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 3]. Складно уявити, що люди годину не зводили очей із прапора, але ж як образно це звучить, як підкреслено урочистість моменту. Хоча критикувати за це збирачів буде некоректно, адже перед ними стояли зовсім інші завдання — зібрати історичні факти. Із ними, враховуючи час та обставини, вони впоралися. Зазначимо також, що спогади, зібрані в окремих селах, написані російською мовою, що є ще одним доказом творчого оброблення зібраного матеріалу, адже переважно сільське населення розмовляло українською.

Збирачам доводилося обходити гострі кути та непрості теми, якими історія «знизу» так і кишіла. І хоча, як можна бачити з текстів, із цим вони впоралися блискуче, жодного слова про Голодомор, терор, репресії тощо не було в текстах спогадів. Проте траплялися випадки, коли збирачі опинялися в глухому куті, адже історія окремих населених пунктів фактично була табуйована. Наприклад, у Дніпропетровській області до згортання коренізації існували національні райони: єврейські, німецькі та ін. Перед авторами нарисів з історії таких населених пунктів стояло складне завдання: написати історію без згадування єврейського чи німецького контексту. На прикладі спогадів, зібраних у с. Жовтневе Софіївського району, що в період 1930-х рр. було центром Сталіндорфського єврейського національного району, можна побачити, як збирачі ухилялися від гострих тем. У цих спогадах порушується питання наявності пам'ятників полеглим радянським воїнам, необхідності з'ясування часу окупації села. Цю інформацію записали у М. А. Толчинської [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 989], яка у період німецької окупації перебувала в евакуації. У цьому сюжеті покажемо той факт, що М. А. Толчинська, говорячи про термінологію того часу, була з-поміж найкращих жителів села. Працювала бібліотекарем у с. Сталіндорф з 1930-х рр., активна громадська діячка, комуністка. Зі слів збирачки спогадів Л. О. Приходько, Толчинській не могли не виказати такої поваги й не запитати бодай про щось. З цього постає ще одна важлива методологічна проблема вибірки оповідачів — статус респондента у громаді.

Практична лабораторія збирача

У лабораторії збирача були папір, перо з чорнилами. За свідченнями однієї зі збирачок, під час роботи зі старожилами виконували чорнові записи: нотували прізвища та імена перших комуністів, колгоспників, ініціаторів створення колгоспу та ін., основні події колективізації та війни. Вдома збирач «чаклував» над чернетками, творячи з них зв'язний текст, який у подальшому підлягав зберіганню. Цікавим є той факт, що на момент старту проєкту з написання «Історії міст і сіл Української РСР» у серійне виробництво вже були запущені магнітофони, але вони не мали функції запису.

Важливим практичним питанням стало документальне оформлення спогадів і цим самим надання їм офіційного статусу. Для цього записані тексти підписували оповідачі, іноді збирачі та представники місцевої влади, а підписи завіряли печаткою.

Після збирання спогадів постала проблема, як їх зберігати і як на них посилалися. Варіанти приватного зберігання, як поширено зараз, взагалі не розглядали. Було прийнято рішення передати зібраний матеріал органам місцевої влади — сільським і міським радам, які передали їх до своїх архівів, а згодом до обласного, де в фонді Редакції історії міст і сіл Дніпропетровської області виділено колекцію спогадів.

Використання зібраних матеріалів у текстах історій сіл і містечок було точковим. Сюжети про революцію, створення комун, комсомольські організації та колективізацію використовували слово в слово. Хоча в самому тексті не зрозуміло, що це спогади, адже текст не виділений розділовими знаками, немає жодних натяків, що ці сюжети є спогадами. У читача складається враження, що це документальний матеріал, взятий в архіві. У той час сюжети з нейтральною, а іноді й позитивною оцінкою дореволюційного життя залишилися незатребуваними. Цей підхід лише підтверджує тезу про те, що усні свідчення сприймали як несерйозне джерело, тому і зовсім не виділяли його.

Основною проблемою «тупикової гілки» усної історії порівняно з прогресивною є те, що відображені на папері спогади проходять кілька ступенів деформації. Перший пов'язаний із запитаннями, які ставить збирач (збігається з «прогресивною гілкою»), другий — не усе, що говорить оповідач, фіксується дослівно, третій — збирач, формуючи кінцевий текст, на власний розсуд «зшиває» зроблені під час зустрічі записи в єдине ціле.

Єдиний технічний засіб, що передбачався в роботі збирачів, — фотоапарат. Ведучи бесіди зі старожилами, дослідники повинні були цікавитися давніми фотографіями та перефотографувати їх. Іноді в об'єктив фотоапарата потрапляли й самі оповідачі. Наприклад, у с. Ордо-Василівка Софіївського району було зроблено фото однієї з оповідачок С. Р. Завгородньої. Під фото розміщено текст: *«Заможно і культурно живуть зараз колгоспники колгоспу «Росія» (с. Ордо-Василівка). На фото стара колгоспниця, пенсіонерка Степанида Романівна Завгородня в кімнаті свого нового будинку»* [14, ф. 4540, оп. 2, спр., 9197]. На окрему увагу заслуговує підпис до фотографії. Її автор хотів підкреслити успіхи колгоспного будівництва, яке принесло матеріальні блага для селян. Стає зрозуміло, що після років тяжкої фізичної праці першопрохідці колгоспного руху мають гідні умови проживання. З другої частини підпису може скластися враження, що цей новий будинок належить Степаніді Романівні і збудувала його вона чи принаймні за її кошти. Проте я зміг з'ясувати, що насправді це будинок її сина та невістки, де пенсіонерка доживала віку.

Це фото є абсолютно постановочне і має два інформаційних меседжі. Перший — від фотографа. Він зображує літню жінку, перед якою відкрито фотоальбом — символ її минулого життя, вона тримає фотографію і з помітним сумом вдивляється в неї. Ми можемо лише припустити, хто зображений на фотографії, що так схвилювала стареньку: можливо, чоловік, який помер у 1920-х рр., можливо, хтось інший. На сьогодні в усній історії часто використовують прийом зі старими фото, які допомагають оповідачеві згадувати [9, с. 77-78]. Впадає в око непропорційно велика рука, яко тримає фотокартку, — ознака тяжкої фізичної праці в минулому. Другий інформаційний стимул — від членів родини Степаниди Романівни, які організували «декорації» для фотографії. Адже якщо пильно придивитися до

одягу пенсіонерки, то можна помітити, що він дуже скромний, а сама жінка не зовсім органічно виглядає на тлі речей, що її оточують, адже для українського села середини 60-х рр. це знакові предмети розкоші. Отже, інформаційний стимул від тих, хто оформляв локацію для зйомок, — «ми живемо багато». Промовисто про це повідомляє килим на стіні — нечувана розкіш і предмет гордості не лише сільської хати. Виставлені одна на одну подушки покриті мереживом, панцерне ліжко з периною теж натякають на достаток. Стіл застелений оксамитовою скатертиною, заставлений модними тоді керамічними фігурками та вазами зі штучними квітами. У цукерниці так багато солодоців, що вони потрапили в кадр. Усе це виявляло справжню господиню дому — невістку Степаниди Романівни, яка працювала в сільському магазині і мала доступ до дефіцитних товарів.

Зрозуміло, що в таких умовах жили не всі пенсіонери, як намагається стверджувати автор підписом під фотографією *«Заможно і культурно живуть зараз колгоспники колгоспу «Росія» ...»*. Більшість ще мешкала у глинобитних мазанках, критих очеретом, спала на печач та поליках. Можливо, тому й потрапила в об'єктив «стара колгоспниця», яка мешкала в «будинку майбутнього», повному дефіцитних речей. З другого боку, це фото підтверджує тезу про те, що на зламі 1950–1960 рр. розширився асортимент сільських крамниць та поживавилось споживання [8, с. 32].

Деформація спогадів

У цьому пункті ми розглянемо, у який спосіб було деформовано спогади, за двома видимими ознаками: тематично-сисловою та презентаційною і спробуємо пояснити, що саме стало причиною цього.

Перша деформація, якої зазнали спогади, — тематично-сислова, адже збирачі торкаються чітко окреслених проблем нещодавньої історії, заповнюючи їх відповідним смислом. Було виділено кілька ключових рубрик, відповідно до яких відбувалася деформація оповідань. *«Революція 1905–1907 рр.»*: смислове наповнення спогадів зводиться до того, що під час революції селяни «спали», їх приїздили «будити» політично активні робітники [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 1]. В окремих спогадах ідеться про те, що селяни переймалися ідеями революції і долучалися до неї, але після поразки революції їх заарештовували та судили. *«Життя селян до Жовтневої революції»*: порушувалися питання, дотичні до проблем соціальної несправедливості як однієї з причин революції 1917 р. Переважно увагу приділяли соціальному забезпеченню населених пунктів у

дожовтневі часи, це була безпрограшна тема, адже демонстрували класову обмеженість медичних закладів, у яких прості селяни не мали змоги отримувати якісні медичні послуги [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 973, арк. 10]. *«Збройна боротьба за владу Рад, створення та діяльність комсомольських організацій»*: ці спогади найменш насичені конкретними фактами зі встановлення радянської влади. Більше йшлося про те, що селян роздирали політичні суперечності, для розв'язання яких люди брали в руки зброю. Особливо цінні ті спогади, у яких вказано, коли в тому чи тому селі було встановлено радянську владу [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 978, арк. 8-9]. *«Створення та діяльність комсомольських організацій»*: діяльність комсомольської організації висвітлено як опорну допомогу партії у встановленні радянської влади. У спогадах названо кількісний склад сільських організацій та чим вони займалися у період 1920–1930-х рр. Виділено дві основні лінії роботи комсомольської організації: теоретичну і практичну. До теоретичної належить політична агітація, а до практичної те, що власними силами комсомольці відкривали клуби, хати-читальні, школи лікнепу [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 3]. *Соціалістичні перетворення на селі: відкриття МТС та колективізація»*: повторювалася хрестоматійна теза про відсталість сільського господарства, панування куркулів тощо. *«Велика вітчизняна війна»*: питання війни фактично не знайшло висвітлення. Можливо, це пов'язано з тим, що війну сприймали як лінію фронту та підпільну боротьбу. Життя в роки окупації фактично було табуйованою темою. Тому лише в одиничних спогадах ідеться про період війни, та й то лише в тій місцевості, де були підпільницькі організації [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 978, арк. 12-13].

Обрання названих тем не було забаганкою збирачів, вони були «несівними стінами», на яких будувалася «Історія міст і сіл Української СРСР». У методичних вказівках до написання історичних нарисів вказували, що ключовим завданням авторів історичних нарисів було висвітлити соціалістичні перетворення за останні 50 років. «Кожна стаття мала розкривати велич українського народу в досягненні нових висот під керівництвом Партії. Основне місце в текстах слід було відвести післяжовтневому періоду» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 5, арк. 5-6]. Зрозуміло, що тематичні блоки, присвячені національно-визвольним змаганням, продрозкладці, голоду, репресіям, були за межами концепції цього проєкту, тому їх і не порушували.

Жоден із текстів спогадів не підважував офіційну позицію стосовно кожної теми. Навпаки, вони її лише підтверджували. Це не значить, що не існувало іншої, народної версії історії, але публічно говорити про неї було не заведено, крім того, оповідачі вибирали таких старожилів, які б допомогли розкрити конкретну тему. Отже, вибірка «правильних» респондентів забезпечила «правильну» картину минулого — без сумнівів та двозначних трактувань. На сьогодні не відомо, скільки спогадів було зібрано і чи всі вони були заархівовані, скільки з них було відкинуто завдяки самоцензурі, а скільки забраковано.

Друга деформація спогадів — презентаційна, пов'язана з їхнім оформленням у кінцевий текст, готовий до архівування. Стратегії презентації зібраних матеріалів відбувалися індивідуально, кожен орієнтувався на власні уявлення того, як це повинно бути. Перша форма презентації — це підлаштування тексту спогадів під наявний гранднатив, як правило, текст шкільного підручника. У наведених нижче цитатах наочно демонструється внутрішня суголосність «спогадів» із підручником: «В России же движущими силами буржуазно-демократической революции были пролетариат и крестьянство. Вождём революции был пролетариат. Крестьянство являлось союзником пролетариата, так как только он мог помочь крестьянству революционным путём разрешить аграрный вопрос» [3, с. 37]. І для зіставлення: «Революція 1905 р. спричинила хвилю селянських виступів у селах Павлоградського повіту. Чутки про барикадні бої в Катеринославі доходили й до Олександрівки. Селяни збиралися на збори, слухали промови агітаторів Павлоградської соціал-демократичної організації О. Абрамова та Г. Теліщева, які закликали їх до збройного повстання під керівництвом пролетаріату проти царського режиму. Внаслідок цього політична свідомість селян Олександрівки швидко зросла. Вони вже на зборах висували вимоги політичних свобод, загального виборчого права скликання Установчих зборів» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 1].

Відображений у спогадах сюжет про перебування австро-німецьких військ в Україні за своєю риторикою теж суголосний тексту зі шкільного підручника: «Товарищ Сталин в статье «Украинский узел» 14 марта 1918 г. писал о том, что Советской Украине грозит смертельная опасность, и

призивав український народ к освободительной отечественной войне против немецких захватчиков: «Империалисты Австрии и Германии, — писал Сталин, — несут на своих штыках новое, позорное иго, которое ничуть не лучше старого, татарского, — таков смысл нашествия с Запада. Партия Ленина – Сталина организовала народную войну против немецких оккупантов. Повсюду были созданы нелегальные большевистские организации. Была также организована сеть военно-повстанческих штабов и революционных комитетов» [3, с. 208]. Для зіставлення: «У квітні 1918 р. в с. Васильківку втупили німецькі полчища. І відразу ж селянська біднота піднялася на боротьбу з ворогом. У Васильківці створили партизанський загін... Коли Васильківка була визволена від німецьких загарбників, у селі було знову створено революційний комітет» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 2].

Наступна презентаційна стратегія пов'язана з домінуванням художнього оформлення над смисловим. Центральне місце у зібраних спогадах відводиться встановленню влади Рад. Цей сюжет найбільш глорифікований. Показовими є спогади М. Г. Скорохода, 1889 р. н., записані в с.мт Васильківка Дніпропетровської області. Вони починаються так: «Хвилі великого Жовтня докотилися до Васильківки. Першими, хто приніс до Васильківки слова більшовицької правди, закликаючи маси на боротьбу за мир, землю і свободу в с. Васильківка, були такі товариші: Шевцов Іван, Заїка Володимир, Здір Яким, Скороход Михайло, Коваленко Павло та ін.» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 2]. З наведеної цитати видно, що в уста оповідача вкладено художні образи. У цій ситуації було б не зайве дописати збирача спогадів у співавторі. Деформація тексту проявляється не лише в його художньому обробленні, але й у тому, що текст насичується гаслами та політичними штампами: «В грудні 1919 р. після розгрому денікінських банд у селі Васильківка міцно встановилася Радянська влада. Трудящі села розпочали вільну праці, будуючи мирне, щасливе життя... Комунисти проводили серед населення організаційно-масову роботу, організовували на боротьбу з недобитками класового ворога... У 1920 р. у Васильківці було створено КНС — класову організацію незалежних селян. Як по всій Україні, так і по нашому селі організація КНС була зумовлена гострою класовою боротьбою між незаможними селянами і куркульством, яке чинило шалений опір Радянській владі і здійснюваням нею законам» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 4-5].

Пояснювати подібні стратегії презентації можна по-різному. З одного боку, можна твердити про політичний диктат у виконанні подібної роботи, заангажованість виконавців тощо. На мій погляд, пояснення криється в більш раціональних речах — відсутності «справжніх історій», адже більшість спогадів — це насмикані з пам'яті старожилів окремі факти, які не являли собою одну привабливу, насичену подіями історію. Саме тому оповідачі «розчиняли» ці сухі факти так, як уміли. Адже у презентації вдалої історії всі гасла та літературні звороти зайві. І цьому є окремі приклад, спогади про встановлення радянської влади у с. Булахівка Павлоградського району: «Нашому земляку — комуністу Хвостенку Михайлу Матвійовичу випало щастя бути на Першому з'їзді більшовиків України в Москві, де він зустрічався з В. І. Леніном. Після повернення з'їзду більшовицька група с. Булахівки на чолі Михайлом Матвійовичем Хвостенком і Лукою Леонтійовичем Шинкаренком провели велику роботу щодо відзначенню Першої річниці Великої Жовтневої революції. Ця підготовка дала свої наслідки, на мітинг з'явилось майже все населення села. З промовами виступили товариші Хвостенко, Шинкаренко та інші. Промовці закликали до збройного повстання проти німецько-гайдамацьких банд. До боротьби за встановлення радянської влади на Павлоградщині. На закінчення член революційного комітету Булахівки Шинкаренко зачитав постанову: іменем революції Булахівка, Межиріч, Карабинівка оголошуються радянськими. Хай живе Радянська влада! Хай живе Ленін! Вся влада Радам! Нині всі розпорядження Революційного комітету є законом! Зрадникам Пролетарської революції — Смерть! Смерть! Смерть! — Загула площа. В урочистій тиші за мить спів «Інтернаціоналу». А коло червоного прапора став почесний караул. Більше години люди не зводили очей з прапора, а потім зазвучало «Смело, товарищи, в ногу». Всі вишикувалися, і демонстрація пішла в тісних вулицях села... Добре відзначили булахівчани (мешканці с. Булахівка. — А. В.) першу річницю Великої Жовтня. Але конрреволюція бісилась. Невдовзі в село прибув каральний загін. Почали полювати на активістів і одного розстріляли. Це спричинило обурення всіх селян. Проти карателів виступив партизанський загін, що був напоготові. Першим був убитий керівник карателів, а потім ще 7 гайдамаків. Решта

втекла до лісу, де межиріченські (жителі с. Межиріч. — А. В.) партизани розправилися з ними. За це контрреволюція помстилась: Булахівка другого дня була спалена. Сотні селян лишилися без притулку» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 2-3]. Ця цитата теж зазнала втручання збирача, але воно губиться на тлі цікавої історії з міцною сюжетною лінією, збирач лише додає незначні штрихи, які не затіняють собою факти.

Отже, збирати усні джерела вітчизняні професійні історики активно почали у першій половині ХХ ст. З початком технічного етапу в усній історії оформлюються два шляхи її розвитку: «прогресивний» та «тупиковий». Масштабний політико-історичний проєкт із написання «Історії міст і сіл Української РСР» уже не міг обійти увагою потенціал усних джерел, особливо в умовах документального «голоду», який відчували в сільській місцевості. Тому централізовано в сільських населених пунктах і невеликих містечках розпочали збирати спогади старожилів. Попри те, що проєкт було анонсовано як загальнонародний, у який на добровільній безоплатній основі буде залучено різні верстви суспільства, реальність виявилася іншою. У ньому брали участь ті особи, які не могли відмовитися від добровільно-примусової роботи: вчителі, працівники відділів культури та ін.

У ході своєї роботи збирачі орієнтувалися на закриття інформаційних лакун, що виникли через брак джерел. Тому тематика опитувань впливала з задач, які було поставлено перед ними — продемонструвати досягнення та переваги соціалістичного будівництва. Записуючи усні свідчення на папері, збирачі представляли їх виключно у ключі поширеного на той час гранд-нарративу. Цим спогадам притаманні типові недоліки «тупикової гілки» усної історії, а саме значна тематична і презентаційна деформація зібраного матеріалу. Презентаційна завдала найбільше шкоди спогадам, обравивши їх у шати художньої літератури політичними гаслами й розширеним контекстом.

Література

1. Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrskr.com.ua/arhivisti-y-istoriya>
2. Грінченко Г. Реброва І., Романова І. Усна історія у пострадянських дослідницьких практиках [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-rebrova-romanova-oh;> Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf
3. Казилевич В. Б. История СССР. Учебник для 10-го класса средней школы / В. Б. Казилевич, С. В. Бахрушин, А. М. Панкратова, В. В. Фохт. – М. 1952. 452 с.
4. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий Альманах* (щорічник Центру Українознавства КНУ ім. Шевченка). Вип. 6, 2011. С. 101–107.
5. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологія, засади. *Україна Модерна*. 2006. Т. 11. С. 7-21.
6. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920–1930-х рр. (на матеріалах УСРР). Дисертація. Київ. 2019. 250 с.
7. Клопихина В. У истоков отечественной устной истории (опыт работы Истпарта Северного Кавказа по формированию комплекса исторических источников личного происхождения [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/u-istokov-otechestvennoy-ustnoy-istorii-opyt-raboty-istpartov-severnogo-kavkaza-po-formirovaniyu-korpora-istochnikov-lichnogo>
8. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.). Донецьк, 2013. 341 с..
9. Малес Л. Образний ряд усної історії. Феномен фотографії. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. – 2008. Вип. 11-12. С. 77-82.
10. Методичні вказівки для авторських колективів, комісій і редакційних колегій, рецензентів і редакторів томів «Історії міст і сіл УРСР». К. 1965. 20 с.
11. Мицик Ю. А. Трагедія Голодомору у спогадах очевидців [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Golocost.php>